

INTERNATIONAL CONFERENCE
“Global Horizons in Philology and Pedagogy: Experiences of Turkic Nations”
September 25, 2025

AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI

İbrahim Bayramov,
ADPU-nun professoru, filologiya elmləri doktoru

Azərbaycan dili şivələrinin lüğət tərkibində söz yaradıcılığı 3 üsulla əmələ gəlir:

1. Leksik üsulla söz yaradıcılığı.
2. Morfoloji üsulla söz yaradıcılığı.
3. Sintaktik üsulla söz yaradıcılığı.

Leksik üsulla söz yaradıcılığı

Azərbaycan dili şivələrinin lüğət tərkibində leksik yolla yaranan sözlər xüsusi yer tutur. Şivələrimizdə leksik üsulla söz yaradıcılığı 2 yolla baş verir:

1. Şivələrimizin daxili imkanları hesabına.
2. Alınma sözlər hesabına.

Şivələrimizin daxili imkanları hesabına. Azərbaycan dili şivələrində leksik üsulla söz yaradıcılığında şivələrin daxili imkanları əsas yer tutur və aparıcı mövqeyə malikdir. Belə sözlər fonetik tərkibcə ədəbi dildə işlənən sözlərə oxşasa da, semantik cəhətdən bir-birindən tam surətdə fərqlənir. Leksik üsulla söz yaradıcılığında iştirak edən sözlər Azərbaycan dilinin öz sözləridir və dilin tarixi ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Şivələrimizin leksik üsulla söz yaradıcılığına aid aşağıdakı nümunələri göstərmək olar.

Ağız. Bu söz Şəki, Zaqatala şivələrində “qaramalın doğandan sonra ilk südü”, Ağdaş, Qax, Şəki, Zərdab şivələrində “yeni doğan qaramalın ilk südündən bişirilən yemək (pendir kimi olur)” mənalarını bildirir¹. Ədəbi dildə *ağız* “insan və heyvanların üzlərinin alt tərəfində, alt və üst çənələrin arasında yerləşən yeyib-içməyə və səs çıxarmağa məxsus üzv” mənasını ifadə edir.

Axı. Balakən şivəsində “meşəlik və ya kolluq yerləri təmizləyərək düzəldilmiş əkin sahəsi”, Ordubad şivəsində “kırva” mənasında işlənir². Ədəbi dildə *axı* ədat kimi “əvvəlki fikri əsaslandırmaq yaxud bir şeyi sübut etmək, ifadəni gücləndirmək üçün söylənir, bəzən etiraz, narazılıq, məzəmmət, bəzən də xahiş, təkid” mənasını bildirir.

Beş. İsmayılı, Dərbənd, Şamaxı şivələrində “çırpı, ağacın nazik budaqları”, Tovuz şivəsində “uşaq oyunu adı” mənasında işlənir³. Ədəbi dildə *beş* “dördədən sonra gələn ədəd” mənasını bildirir.

Göz. Qazax, Tovuz şivələrində “pay, hissə, şərikli, alınıb kəsilmiş heyvanın şərirlər arasında bölünən hissələr”, Çəmbərək şivəsində “bataqlıq” mənalarını bildirir⁴. Bu söz ədəbi dildə “insan və heyvnda görmə orqanı” mənasını ifadə edir.

Qala. Salyan şivəsində “böyük səhəng” mənasında işlənir⁵ (. Azərbaycan ədəbi dilində *qala* “düşməne müqavimət göstərmək üçün möhkəm müdafiə tikililəri və vasitələri olan itehkam” mənasını bildirir.

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 15.

² Yenə orada, s. 17.

³ Yenə orada, s. 47.

⁴ Yenə orada, s. 187.

⁵ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 275

Qalın. Bu söz Cəbrayıl, Qarakilsə, Naxçıvan, İrəvan, Zəngilan, Zərdab şivələrində “sacda bişirilən çörək” mənasında ifadə edir⁶. Azərbaycan dilində qalın “yoğun”, “sıx” mənalarında işlənir.

Alınma sözlər hesabına. Azərbaycan dili şivələrinin lüğət tərkibində alınma sözlər xüsusi yer tutur. Şivələrimizə alınma sözlər ədəbi dil vasitəsi ilə keçir və bu zərurət nəticəsində baş verir. Alınma sözlərin əksəriyyəti şivələrimizdə fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğramış formada işlənir. Məsələn: *əftix'* (aptek mənasında), *akuşka* (okno mənasında), *yaranal* (general mənasında) və s. Azərbaycan dili şivələrində işlənən alınma sözləri mənbəyinə görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar.

1) ərəb-fars mənşəli sözlər; 2) rus mənşəli sözlər; 3) Avropa mənşəli sözlər; 4) Qafqaz mənşəli sözlər, 5) tat dilinə məxsus sözlər.

1.Ərəb-fars mənşəli sözlər. Azərbaycan dili şivələrində ərəb-fars sözləri geniş işləkliyə malikdir və bütün şivələrdə təsadüf olunur. Məsələn: *badiyan* (Dmanisi) – nanə, *zərdə* (Dmanisi) – kök, *bafa* (Dmanisi) – dərz, *loxma* (Dmanisi) – tikə, *parça* (çörəyə aid), *qazıya* (Dmanisi) – hadisə, *qəfə* (Təbriz) – qəhvə, *səndəl* (Təbriz) – stul, *hampa* (Təbriz) – həmpə <yoldaş mənası bildirir, *şirdan* (Dərbənd) – qurşaq, *şəhdi* (Dərbənd) – gavalının bir növü, *alaf* (Dərbənd, Çəmbərək, Qazax) – mala verilən ot, *məxləsər* (Bakı) – müxtəsər, *hafisət* (Muğan) – yaddaş və s.

2.Rus mənşəli sözlər. Rus dilində işlənən sözlər şivələrimizə keçərək fonetik dəyişmələrlə işlənir. Məsələn: *avışqa* (Çəmbərək, Dmanisi) – pəncərə, *badval* (Çəmbərək, Dmanisi) – zirzəmi, *möşöy* (Dmanisi), – kisə, torba, *traxdır* (Çəmbərək, Qazax) – traktor, *jaqet* (Borçalı) – jaket, *simit* (Borçalı, Çəmbərək) – sement, *paduşqa* (Çəmbərək) – yastıq, *isgan* (Bakı, Şamaxı) – stəkan, *uşqulə* (Dərbənd) – məktəb, *astarçik* (Dərbənd) – baş çoban, *pridaça* (Dərbənd) – verilmiş və s.

3.Avropa mənşəli sözlər. Şivələrimizdə Avropa mənşəli sözlər az işlənir. Məsələn: *naylon* (Təbriz) – leyton, *tilfun* (Təbriz) // *telfun* (Çəmbərək, Qazax) – telefon, *fitbol* (Təbriz) – futbol, *televizyon* (Təbriz) // *tilvizor* (Basarkeçər, Çəmbərək) – televizor, *tiyatr* (Quba) – teatr və s.

3.Qafqaz mənşəli sözlər.

-gürcü dilinə məxsus sözlər. Gürcü dilinə məxsus sözlər Gürcüstanın Borçalı şivələrində özünü göstərir. Məsələn: *berzən* (Dmanisi) – yunan, *qoqu* (Dmanisi) – qız, *cigilə* (Dmanisi) – qadın baş örtüyü, *syxeni* (Borçalı) – evin damı, *cacur* (Borçalı) – ərik və s.

-İber-Qafqaz dillərinə (ləzgi, avar, saxur, udin dilləri) məxsus sözlər. İber-Qafqaz dilləri ilə (ləzgi, avar, saxur, udin dilləri) əlaqəsi nəticəsində Azərbaycan dilinin şimal - qərb, eyni zamanda Dərbənd şivələrində bu dillərə məxsus sözlər də işlənir. Məsələn: *adiy* (Zaqatala) – ana, *beteley* (Balakən, Zaqatala) – əmi arvadı, *vidar* (Zaqatala) – kiçik dağ cığırı, *qoçer* (Balakən) – kəkil, *səpəl* (Qax) – murdar, *xayma* (Qax) – böyük palaz və s.

Tat dilinə məxsus sözlər. Dərbəndin Zıdyan, Zıdyan qazmaları, Calğan, Yeni Calğan kəndlərində azərbaycanlılarla tatların əlaqə və münasibətlərin nəticəsində Dərbənd şivəsində müəyyən qədər tat dilinə məxsus sözlər işlənərkəndir. Məsələn: *rişbaba*// *rüşbaba* – üzüm növü, *rüş*//*riş* – saqqal, *qüşbənd* – qoyun, *kələxuvəgi* – gəlinin sağdışı, *xürş* – ağız⁷ .

Morfoloji üsulla söz yaradıcılığı

Azərbaycan dili şivələrində morfoloji üsulla söz yaradıcılığı iki formada özünü göstərir: 1) ad düzəldən şəkilçilər; 2) feil düzəldən şəkilçilər.

⁶ Yəni orada, s. 275.

⁷ Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti, Bakı: Elm, 2009, s. 293.

Ad düzəldən şəkilçilər

-çı, -çi,-çu,-çü. Bu şəkilçisinin iştirakı ilə şivələrimizdə müəyyən peşə, sənət, vəzifə, adət məşğuliyyət və s. mənası bildirən sözlər əmələ gətirir. Məsələn: *ətçi* (Bakı) –qəssab, *cızdığçı* (Ağcabədi) – cızdaq ilə sümüklü ətdən hazırlanan yemək hazırlayan, *culfaçı* (Şəki) – yun şal, şalvar, pencək toxuyan, *çağırıcı* (Qazax, Tərtər) – kuryer, toya adam çağıran, *çaxnaxçı* (Gəncə,Göygöl) – aravuran, araqarışdıran, *çapo:ulçu* (Laçın) –qarətçi, *çinəçi* (Ağcabədi, Bərdə, Salyan) –muzdlu iş görən, *güdüx'çü* (Çəmbərək) – pusquda duran, *sığırçı* (Ağstafa, Barana, Kəlbəcər, Qax, Qazax, Şəki, Şəmkir) – naxırçı, *dağçı* (Qazax) – yayda dağda yaşayan adam, *əbəçi* (Cəlilabad, Lerik, Yardımlı, İmişli, Sabirabad, Zəngilan) –mama, mamaça, *sıraçı* (Basarkeçər) – növbə ilə camaat malını otaran, *əmmərəçu* (Salyan) – göyərti əkmək üçün ayrılmış sahə (Neftçala və Salyan şivələrində “ləklərin arasındakı kiçik, ensiz su arxı” mənasında işlənən *əmmərə* sözündən əmələ gəlib), toyçu (Ağdam, Qazax, Şərur) – toyda musiqi çalan, çalğıçı, yançı (Bərdə, Borçalı, Çəmbərək, Xocavənd, Kürdəmir, Qax, Qarakilsə, Qazax, Quba, Tovuz) – köməkçi və s.

-luq,-lik,-luq,-lük. Bu şəkilçi Azərbaycan dili şivələrində *-lix, -lix', -lux, -lüt', -liğ, -lig, -luğ, -lük, -dix, -dix', -dux, -düx', -diğ,-dig,-duğ, -dük, -nix,-nix',-nux, -nüt', -niğ, -nig,-nuğ, -nük, -rix,-rix',-rux, -rüt', -riğ,-rig, -ruğ, -rük, -zix,-zix',-zux, -züt',-ziğ, -zig,-zuğ, -zük* fonetik variantlarda özünü göstərir. Bu şəkilçi şivələrimizdə qohumluq, peşə, sənət, əşya adı, insan xarakterini bildirən sözlər əmələ gətirir. Məsələn: *nənəlik* (Bərdə, Lənkəran, Tərtər) –ögey ana, *bacılıx* (Çəmbərək)-rəfiqə, *şatırx* (Bakı, İrəvan) – çörəkyaşma, çörəkbişirmə sənəti (Bakı, İrəvan şivələrində “çörək yapan” mənasında işlənən *şatır* sözündən əmələ gəlib), *sinəlik* (Ağcabədi) –kişi və ya qadın alt köynəyinin sinəsinə əlavə edilən parça, *qabağluğ* (Dərbənd) –qadınların alınlarına bağladıkları bəzəkli əşya, *danqazdığ* (Masallı, Ordubad, Salyan) – dikbaşlıq, lovgılıq, *qıtmırlıx* (Təbriz) -xəsislik, *acılığ* (Bakı) – sıx tikanlı bitki, *aclığ* (Xaçmaz) - yeni məhsul çıxmamış üyüdülmüş taxıl və s.

-li, -li,-lu,-lü. Azərbaycan dili şivələrində adlardan isim düzəldən şəkilçilərdən biri də *-li, -li,-lu,-lü* şəkilçisidir və şivələrimizdə həm də *-di⁴, -ni⁴, -ri⁴, -ti, -nu, -dü* fonetik variantlarında müşahidə olunur. Bu şəkilçi əşya adı, məkan mənası bildirən sözlər əmələ gətirir. Məsələn: *acıtmalı* (Göyçay) –çörək, *dadaxlı* (Şəki) – ayaqlı, *ərişdəli* (Qazax, Tovuz) – ərişdə ilə hazırlanan xörək adı, *xamralı* (Ağcabədi, Ağdam, Ağdərə, Bolnisi, Borçalı, Cəbrayıl, Çəmbərək, Goranboy, Göyçay, Qazax, Tərtər, Tovuz) – sacda bişirilən qalın çörək, *axımlı* (Dərbənd) – evin damında yağış suyunu axıtmaq üçün düzəldilən yer, *irəməli* (Qazax, Tovuz) – su çıxmayan yer və s.

-çılıq, -çilik, -çuluq, -çülük, -çılıx, -çilix', -çulux, -çülüx', -çılığ, -çuluğ, -çılıx,-çilix', -çilik,-çilig,-çilih,-çiliy. Adlardan qohumluq, peşə, sənət mənası bildirən sözlər düzəldir. Məsələn: *qahımçılıx* (Zəngilan) qohumçuluq < qohumluq, *çəpərçilix'* (Zəngilan) – çəpərçilik < çəpər düzəldən, *başmaxçılıx* (Təbriz) –ayaqqabı sənəti ilə məşğul olan, *barmaxçılıx* (Ağdaş, Göyçy) – qaşsız üzük, *üzməkçilik* (Ağdaş, Göyçy) – üzgüçülük, *qabağçılığ* (Dərbənd) – qadınların alınlarına bağladıkları bəzəkli əşya, *çənəçuluğ* (Dərbənd) – çinədan, *höjətçilix'* (Çəmbərək) – tərslik, *obaçılığ* (Biləsuvar) –köçərilik və s.

-acaq, -acək, -cax, -acax, -ajax, -acax, -acəx', -acax, -acəx', -cəx', -acəx, -acax, -acək, -cəx', -cək, -acəg. Bu şəkilçi əşya mənası bildirən sözlər əmələ gətirir. Məsələn: *çapacax* (Ağdam, Çəmbərək, Goranboy, Qazax, Mingəçevir, Şəki, Şəmkir, Tovuz, Zaqatala), *çapaçağ* (Göyçay, Salyan, İmişli, Şamaxı) – ət çapan, ət doğrayan alət, *çıxacax* (Basarkeçər) – pilləkən, *əkənəcək* (Culfa, Çəmbərək) –əkin sahəsi, əkin yeri, *keçənəcək* (İmişli) – yaşayış, güzəran,

olajax (Çəmbərək) –çobanların yaylaqda qaldığı yer, otaq, *tutacax//tutajax* (Çəmbərək) – isti qabı, qazanı götürmək üçün istifadə edilən parça, *yonajax* (Qazax, Göygöl) – atın dırnağını yonmaq üçün işlədilan alət, kəsər və s.

- *anaq, -ənək, -anax, -ənək', -anağ, -ənəğ*. Əsasən feillərdən məkan anlayışı, eyni zamanda xəstəlik, bitki adı bildirən sözlər düzəldir. Məsələn: *çökənək'* (Zaqatala) - çökək, *əkənək'* (Çəmbərək, Qazax, Yardımlı) - əkin sahəsi, əkin yeri, *sızanax* (Çəmbərək, Karvansaray) –yara, *eşənək'* (Çəmbərək, Karvansaray) – eşilmiş yer, *eşənək'* (Çəmbərək) – xəstəlik adı (dəri xəstəliyi), *sızanağ* (Şamaxı) – yeməli yabanı bitki və s.

-*ma,- mə*. Azərbaycan dili şivələrində də -ma, -mə şəkilçisi feildən isim əmələ gətirir və geniş şəkildə işləkliliyə malikdir. Məsələn: *düzmə* (Quba) - sapa düzölmüş qax, *geymə* (Basarkeçər, Borçalı, Cəbrayıl, Göyçay, Qazax, Ordubad) – yarım palto, *ikiləmə* (Füzuli, Mingəçevir, Oğuz, Tovuz, Zaqatala) – ikinci şum, *sürütmə* (Çəmbərək, Qafan, Qazax Mingəçevir, Şəki) - qoşqu heyvanları vasitəsilə (indi mexaniki vasitələrlə də olur) sürüyüb gətirilmiş əşya (ağac, ot, odun), *alışma* (Basarkeçər, Çəmbərək, Qazax, Gədəbəy, Tovuz) - kəsilərək əti bölüşdürülən heyvan əti, *gözmə* (Qazax) – ağzı bağlanmış taxilla dolu çuval, *gəzmə* (Dərbənd) – gözətçi, *yolma* (Meğri) – dəridən yolunan yun, *qablama* (Quba) -qazança, *bulama* (Təbriz) – yemək adı, *qablama* (Təbriz) – qab adı, *dişdəmə* (Çəmbərək) - qəndlə içilən çay və s.

-*algə,-əlgə, -əlyə*. Qeyri-məhsuldar şəkilçidir və feildən isim əmələ gətirir. Məsələn: *turalğa* - nişanlı (Meğri), əsas, dəlil (Ağcabədi, Bərdə, Şuşa, Tərtər), *yatalğa* -yatmaq, gecələmək yeri (Çəmbərək, Karvansaray), heyvanların gecələdiyi yer (Bərdə Şuşa, Tovuz), *qonalğa* (İmişli) – qonaqlıq (qədim türk dilində “qonaq” mənasını ifadə edən *qon(maq)* feilindən isim əmələ gəlib), *duralğa* (Çəmbərək) - dayanmaq yeri, *düşəlgə* (Şəki) – hədiyyə, *dönəlgə* (Çəmbərək), *dönəlyə* (Gədəbəy, Qazax) –bəxt, tale, *dönəlgə* (Bərdə, Kürdəmir, Şuşa) – döngə, *görəlgə* (Çəmbərək) - gəlini ilk dəfə görmək üçün düzəldilmiş ziyafət və s.

-*ar, -ər, -işlənen r*. Qeyri-məhsuldar şəkilçidir və feildən isim düzəldir. Məsələn: *qaynar* (Borçalı, Qazax, Tovuz) – paltar yumaq üçün qızdırılmış su, *qoşar* (Şərur)- qoşqu camışı, *çalxar* (Laçın, Meğri, Naxçıvan) –tuluq, *bişər* (Çəmbərək) -xörək və s.

-*in*. Feildən isim düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Məsələn: *sağın* (Qafan, Şəki) – sağılan heyvan və s.

-*ax, -ək', -x, -x'*. Şivələrimizdə omonim şəkilçilərdən biridir. Feildən əşya mənası bildirən isim əmələ gətirir. Məsələn: *kəsək'* (Təbriz, Şahbuz) -bıçaq, *qalax* - belin ağac hissəsi (Təbriz), peyin topası (Çəmbərək, Təbriz), *süzək'* (Çəmbərək, Karvansaray) – aşızən, *çatax* (Şəki) -bir-birinə bitişik göy meyvə, *gözək'* (Zəngilan) - gözək <çuval ağzı bağlamaq üçün toxunmuş nazik ip (Çəmbərək, Gədəbəy, Qazax, Tovuz şivələrində “toxumaq, hörmək” mənasında işlənən gözə(mək) feilindən əmələ gəlib) və s.

-*ası*. Qeyri -məhsuldar şəkilçidir və feildən isim əmələ gətirir. Məsələn: *çalası* (Ağcabədi, Ağdam, Borçalı, Böyük Qarakilsə, Çəmbərək, Daşkəsən, Dərbənd, Füzuli, Gədəbəy, Goranboy, Göyçay, Göygöl, Kəlbəcər, Qax, Qarakilsə, Qazax, Tovuz, Salyan, Şərur, Zaqatala, Zəngibasar) - qatıq mayası

- *maz*. Qeyri-məhsuldar şəkilçidir və əsasən qərb qrupu şivələrində işlənir. Məsələn: *axmaz* (Qazax, Şəmkir) – gölməçə, axmayan su.

-*ix, -ik, -ux, -ük, -ük', -x', -ğ,-k*. Azərbaycan dili şivələrində işlənən məhsuldar şəkilçilərdən biridir və feillərdən isim düzəldir. Məsələn: *qatix* (Ordubad) – uzun müddət saxlanmaq üçün qovrulmuş ət, *sarmaşix* (Göyçay) – yabanı bitki, *yatix* (Qazax)- xəstəlik, *batix* – dərə (Zəngibasar), çökək (Şəki), *yetix'* (Çəmbərək, Şəki) - bələd, *tüşix'* – ölü doğulmuş uşaq (Zəngibasar) və s.

-t, -i, -u, -ü. Bu şəkilçi feildən isim düzəldir. Məsələn: *yaxı* – çörək növü (Təbriz), yaxıla bilən maddə < dərman (Çəmbərək), *bişi* (Ağsu, Çəmbərək, Kürdəmir, Lənkəran), *pişi* (Çəmbərək) – yağ, yumurta, süd və şəkər tozu qarışdırılmış xəmirədən bişirilmiş çörək, *buru* (Cəbrayıl, Çəmbərək, Gəncə, Zəngilan) – qarın ağrısı, sancı və s.

-mac, -məc. Bu şəkilçi şivələrimizdə həmdə -maş, -bac formasında özünü göstərir. *-mac, -məc* şəkilçisi feildən isim əmələ gətirir. Məsələn: *bozartmac* (Zəngilan) – xörək adı, *şütəməc* (Zəngilan) – oyun adı, *addamac* (Çəmbərək, Zəngilan) – çaydan keçmək üçün suyun içinə qoyulan daşlar, *yaxmac* (Bərdə, Biləsuvar, Çəmbərək) – üstünə yağ çəkilməmiş çörək parçası, *döyməc* – meyvənin qabda əzməklə hazırlanmış yemək (Şəki), ərinmiş yağa doğranaraq hazırlanan yemək (Çəmbərək), *yörtməc* (Şəki) – yelləncək, *tutməc* (Ağcabədi, Göyçay, İmişli, Quba, Oğuz, Şamaxı, Ucar) – xörək adı, *burmaş // burmanc* (Çəmbərək, Karvansaray) – axtalanmış qoyun, *tıxlamac // tıxlamanc* (Çəmbərək, Karvansaray) – çoxlu çörək doğranmış xörək və s.

Feil düzəldən şəkilçilər

-ra, -rə. İsim, sifət nitq hissələrinə qoşularaq düzəltmə feil əmələ gətirir. Məsələn: *açarramağ* (Xaçmaz) – qıfıllamaq, *qaynarramax* (Qax, Şərur, Yardımlı) – paltar və ya qab-qacağı qaynar su ilə yumaq, *qaysarramax* (Zərdab) – tərləyəndən sonra soyuq dəymək, *peşarramax* (Qarakisə) – yığımdan sonra ağacda qalan meyvələri dərmək, *sulğarramax* (Şəmkir) – hündürləşmək, boyu uzanmaq, *tağarramax* (Borçalı) – tağarla ölçmək, *çilqirrä* (Quba) – çəngləmək, *ağırramax* (Çəmbərək) – əzizləmək və s.

-la, -lə. Şivələrimizdə işlənən adlardan feil düzəldən məhsuldar şəkilçidir. Məsələn: *adaxlamax* (Daşkəsən, Füzuli) – ilk addım atmaq, *cumbullamax* (Şəki) – qoma-qoma qoparmaq, *çağalaxlamax* (Ağcabədi) – çəyirdəkləmək, *cücaləməx'* (Tərtər) – cüca çıxarmaq, *cüjüx 'ləməx'* (Goranboy) – tağda körpə, xırda xiyar əmələ gətirmək, *irtməx 'ləməx'* (Çəmbərək, Qazax) – tutmaq, yaxalamaq, *qadağlamağ* (Dərbənd) – mıxlamaq, mıx vurmaq, *tapıllamax* (Borçalı, Çəmbərək, Qazax) – otu bir yerə toplamaq, *yarıxlamax* (Cəbrayıl) – yarıq-yarıq etmək, *silələməx'* (Cəbrayıl, Çəmbərək, Şəki) – ağızbaağız doldurmaq və s.

-lan, -lən. Şivələrimizdə işlənən məhsuldar şəkilçilərdən biridir və adlardan feil əmələ gətirir. Məsələn: *kümöyüllənmək* (Ağdaş, Mingəçevir) – qurdlamaq, kümöyül qurdu düşmək, *küvərlənmək* (Ağdaş, Göyçay) – avaralanmaq, *övlənmək* (Dərbənd) – ərə getmək, *dimrix 'lənməx'* (Qazax, Tovuz) – iriləşmək, cana gəlmək, qüvvətlənmək, *qırtmıxlanmax* (Cəbrayıl, Şuşa) – toplanmaq, üzünə tor gəlmək və s.

-lam, -ləm. Şivələrimizdə leksik şəkilçi kimi işlənən -lan, -lən şəkilçisinin variantıdır və adlardan feil əmələ gətirir. Məsələn: *eymələmməx'* (Cəbrayıl, Kürdəmir) – genişlənmək, genəlmək, *səmələmməx'* (Gəncə, Tovuz) – avaralanmaq, işsiz gəzmək və s.

-laş, -ləş, -daş, -dəş. Məhsuldar şəkilçi olub adlardan feil əmələ gətirir. Məsələn: *gəplaşmax* (Borçalı) – söhbətləşmək, *xamalaşmax* (Xaçmaz) – qocalmaq, *pərgallaşmax* (Şəki) – gümrəhləşmək, *yollaşmax* (Çəmbərək, Gədəbəy, Zəngilan) – razılaşmaq, razılığa gəlmək, *qağlaşmaq* (Quba) – keyləşmək, maymaqlaşmaq, *korşdaşmaq* (Göyçay) – kütləşmək, korşalmaq, kəsərdən düşmək, *beyitdəşmək* (Cəbrayıl, Şuşa) – deyişmək, mübahisə etmək, *pərtdəşmək* (Çəmbərək, Göyçay) – sözləşmək, araları dəymək, bir-biri ilə mübahisə həticəsində incimək və s.

-a, -ə. Qeyri-məhsuldar şəkilçidir və adlardan feil düzəldir. Məsələn: *diləmək* (Dərbənd, Şəki) – istəyib nişanlamaq, *tişəmək* (Çəmbərək) – yeni diş çıxartmaq, *dişəmək* (Cəbrayıl, Gəncə) – süd dişlərini tökmək, diş çıxartmaq, *gözəmək* (Cəbrayıl, Çəmbərək) – iri torbanın, xurcunun, çuvalın

ağzını xüsusi formada tikmək, xurcun, çuval, torbanın ağzlarının kənarlarındakı gözlərə (ilməklərə) ip keçirtməklə sırmaq və s.

-i,-i,-u,-ü. Qeyri-məhsuldar şəkilçidir və adlardan feil əmələ gətirir. Məsələn: *dadımax* (Ağdam)- dad vermək, xarab olmaq, *örəniməx* (Cəbrayıl, Qazax) - otsuzlaşmaq, *vağanımax* (Daşkəsən, Qazax, Şuşa) - biçilmə vaxtı ötüb keçmək və s.

-ix,-ix', -ux,-üx'. Bu şəkilçi şivələrimizdə geniş şəkildə işlənmiş və qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi adlardan feil əmələ gətirir. Məsələn: *qanıxmax* (Qazax) - qana susamış, *otuxmax* (Cəbrayıl, Çəmbərək, Daşkəsən, Gədəbəy, Qazax, Tovuz) – ot yeməyə başlamaq, ilk dəfə ot yeməyə başlamaq, *üzüx məx* (Cəbrayıl, Çəmbərək, Qazax) - görsənmək, görünmək, yaxınlaşmaq və s.

-si,-si,-su,-sü. Qeyri- məhsuldar şəkilçidir və adlardan feil düzəldir. Məsələn: *qaxsımax* (Qazax)- azca qurumaq, qax kimi qurumaq, *qoxsumax* (Qazax) –iylənmək, qoxmaq, *yelinsiməx* (Çəmbərək, Qazax) – dolub şişmək, yelini böyümək, südlə yelini dolmaq, *tamsımax* (Çəmbərək, Qazax) – tamına baxmaq, dadını öyrənmək, *quraxsımax* (Qazax) – susuzluqdan qurumaq, quruyub tökülmək və s.

-ar, -ər. Qeyri - məhsuldar şəkilçidir və çox az miqdarda sözlər əmələ gətirir. Məsələn: *dişərməx* (Şəki), *dişərməg* (Kürdəmir, Qafan, Sabirabad, Salyan, Şərur) – cücərmək, göyərmək və s.

Sintaktik üsulla söz yaradıcılığı

Azərbaycan dili şivələrində sintaktik üsulla sözlər aşağıdakı üsullarla yaranır:

1. *Müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər.* Məsələn: *acxəmrə* (Göyçay, Lerik, Kürdəmir, Salyan) – xəmir mayası, *açar dili* (Quba) – qıfıl, *adax-çəçəx* (Gədəbəy) – uşağın ilk addımı, *elçiplov* (Lənkəran) – toydan bir gün sonra oğlan evindən qız evinə göndərilən plov, *gelinsərçə* (Qax) – şanapipik, *gülbacı* (Yardımlı) – qardaşarvadı, *taxtasuat* (Salyan) -su götürmək və mal-qaranı suvarmaq üçün çay sahilində düzəldilmiş keçid, *ilanqarışqa* (Şuşa) – nazik, uzun qarışqa, *başyoldaş* (Qazax) –həyat yoldaşı, *cücəgöz* (Ucar) - xırdagöz, *dalda-dama* (Bakı) –xəlvət, gizli, *darqursax* (Basarkeçər, Borçalı, Çəmbərək, Gədəbəy, Gəncə, Kürdəmir, Qazax, Mingəçevir, Şəki) - səbirsiz, kəmhövsələ, *gickəsəmə* (Bakı) -səfeh, ağılsız, *yuvasuqor* (Dərbənd) – boş, işsiz, *yuvakor* (Zaqatala) – bacarıqsız, *qurğağ* (Dərbənd) – su çıxmayan, *dömbək* (Dərbənd) -qozbel və s.

2. *Birinci tərəfi ismin adlıq və yönlük halında, ikinci tərəfi -ma, -mə şəkilçisi ilə düzələn isimdən əmələ gələn mürəkkəb sözlər:* Məsələn: *cızadolma* (Çəmbərək) – uşaq oyununun adı, *cızagirmə* (Goranboy, Şuşa, Yevlax) – uşaq oyun adı, *ciyarçəx mə* (Borçalı) – içalat, *göyəvurma* (Ağcabədi) – divardan asılan xalça üzərinə vurulan tikmə və s.

3. *İki sadə sözün iştirakı əsasında əmələ gələn mürəkkəb sözlər.* Məsələn: *cızdix çörək* (Tərtər) - cızdaq çörək, *cız-kəmə* (Şəmkir) – uşaq oyununu adı, *daraöbaş* (Dərbənd) - şanapipik, *sığır buğa* (Qazax) – ikiyaşar kəl, *yayköynəx* (Oğuz) –kofta, *yazbuğa* (Qazax, Tovuz) – yaz vaxtı buğa həddinə çatacaq ikiyaşar qaramal, *gədəqız* (Qax) - bacarıqsız, fərsiz, *piypalan* (Çəmbərək) - yağlı, *qılbaldir* (Çəmbərək, Karvansaray) - nazik qılça, *dıbirçəlləg* (Salyan) - alçaq boylu kök (adam) və s.

4. *İkinci növ təyini söz birləşməsi konstruksiyası əsasında əmələ gələn mürəkkəb sözlər.* Məsələn: *çaqqalbaş* (Ağcabədi) - çubuqları bir neçə dəfə kəsilmiş hər hansı bir ağacın toppuzlaşmış baş hissəsi, *çaqqalçarığı* (Göygöl) – çarıq, çeyil otundan toxunmuş oyuncaq, *çalağançardağı* (Zəngilan) - uşaq oyun adı, *çapıgotu* (Ağdam, Tovuz) – dərman bitkisi adı, *dabanyarpağı* (Salyan) – tənəyin dib tərəfində əmələgələn yarpaq, *cücəgözü* // *cüjəgözü* (Ağcabədi) - parça, *ekiztayı* (Ağcabədi,

Çəmbərək, Tərtər) - əkiz doğulmuş uşaqların hər biri, *sacarası* (Qafan) – iki sacın arasına qoyulub közdə bişirilən çörək, *sacüsdü* (Qazax) – sacda tələsik bişirilən çörək, *qoyngözü* (Karvansaray) – kol, *yazbaşı* (Dərbənd) - arıq və s.

5. *Birinci tərəfi müəyyən leksik məna bildirməyən, ikinci tərəfi məna bildirən sözün birləşməsindən əmələ gələn sözlər.* Məsələn: *çalçamır* (Gədəbəy) – palçıq, *çalçidar* (Gədəbəy) – dolaşmaq, sözgəzdirən, *həndür-hündür* (Bakı) – çala-çuxur və s.

6. *İki feilin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər.* Məsələn: *çalkeçir* (Kürdəmir, Mingəçevir) – məhəccər, *çalgeçir* (Meğri) – xəbərçi, sözgəzdirən, *çalkeçirt* (Şahbuz) – qarmaq, *gəldigedər* (Ordubad) – şadara, *gəlgəl* (Göyçay, Kürdəmir, Şamaxı, Şirvan) - su qabı və s.

7. *Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi feili şifətdən əmələ gələn mürəkkəb sözlər.* Məsələn: *çanaxıran* (Şəmkir) – yabanı bitki adı, *çaydaçapan* (İsmayilli, Oğuz) – quş adı, *çobanaldadan* (Cabrayıl, Çəmbərək, Yardımlı) // *çobanyaldadan* (Basarkeçər, Çəmbərək, Borçalı) – quş adı, *danaqıran* (Ağcabədi, Basarkeçər, Borçalı, Cəbrayıl, Çəmbərək, Füzuli, Göyçay, Qazax, Zaqatala) – novruzgülü, *gəcəgəzən* (Dərbənd, Xaçmaz, Quba) - yarasa, *sərimsağdögən* (Dərbənd), *sərim saxdö:ən* (Çəmbərək) – həvəngdəstə, *sığırboğan* (Borçalı, Qazax) – üçyaşar camış, *danaqıran* (Çəmbərək) – yabanı ot növü, *gəlinboğan* (Ağstafa, Borçalı, Gədəbəy, Qazax, Şəmkir, Tovuz) – qoyun mədəsinin bir hissəsi, *suyatan*, *sukəsən* (Dərbənd) - sucaq (yer), *ağızaçən* (Dərbənd) – ağı deyən (qadın), *arağırən* (Dərbənd) - aravuran, xəbərçi, *halaypozan* (Quba) – quvvətli, güclü, *gəlinpüfləmər* (Meğri) – tezyanan (odun) və s.

8. *Səs təqlidi sözlərin təkrarından əmələ gələn mürəkkəb sözlər.* Məsələn: *çırçır* (Qazax) – şələlə, *çirtçirt* (İmişli) – quş adı, *çirçirə* (Qax) - qığılcım, *sülsül* (Quba) – çovdar, *sürsürə* (Qax) - sirsıra, *şap-şap* (Bakı, Cəlilabad, Lənkəran) – ev ayaqqabısı, evdə geyilən dabanı əzik köhnə ayaqqabı, *şar-şar* (Mingəçevir) – şələlə, *tarax-tarax* (Oğuz) – hop-hop, şanapipik, *ziğziğ* (Qax, Oğuz, Tovuz, Zaqatala) – alabaxta, quş adı, *mısmısı* (Çəmbərək) – yabanı ot növü və s.

9. *Eyni sözün təkrarından əmələ gələn mürəkkəb sözlər.* Məsələn: *maça-maça* (Bakı) – aşıqla oynanılan uşaq oyununun adı, *saqqa-saqqa* (Bərdə) – uşaq oyununun adı, *şır-şır* (Salyan) – dava-dalaş, *gəlin-gəlin* (Bakı, Muğan, Şamaxı) – uşaq oyun adı və s.

10. *İsimlə feilin birləşməsindən əmələ gələn sözlər.* Məsələn: *elköşdü* (Ağdərə) – uşaq oyununun adı, *halaygəldi* (Ağdam) - uşaq oyununun adı, *paltarkesdi* (Bakı), *paltarkesdi* (Çəmbərək) - ərə gedəcək qız üçün toy paltarını tikilmək münasibətilə keçirilən mərasim, yığıncaq, *yelapardı* (Qazax, Tovuz) – nazik və yağlı çörək növü, *yeryıgdi* (İmişli) – toy adətinin adı, *yolbasar* (Bərdə, İrəvan) – yol düzəldən, asfaltbasan maşın və s.

11. *Şifət və ismin birləşməsindən əmələ gələn sözlər.* Məsələn: *enniyarpax* (Şəmkir) – iri damcılı yağış, *əsiləğac* (Çəmbərək) – uşaq oyun adı, *əyriqulağ* (Cəlilabad) - əqrəbin bir növü, *göybuynuz* (Tovuz) – üçillik camış düyəsi, *ağbuynuz* (Çəmbərək) - ağacın qurumuş budaqları, *sarisərçə* (Göyçay) – sarıköynək, *uca dağlar* (Zəngilan) – uşaq oyun adı, *uzunburun* (Dərbənd) – ağcaqanad, *qaradiş* (Çəmbərək) - ikiillik erkək qoyun, *sarısaçax* (Borçalı) - irigiləli ağ üzüm, *qaraqulağ* (Quba) – bayquş, *qarayaz* (Quba) – bahar, *aladil* (Çəmbərək) - yalançı, *zəvərqarın* (Çəmbərək) – dolu bədənli, kök, *zağarqarın* (Quba) - yekəqarın, ağgüz (Quba) – yaxşılıq bilməyən, pisxasiyyətli və s.

12. *Üç sözün birləşməsindən əmələ gələn sözlər.* Məsələn: *hacımənəbax* (Bakı) – nazik parça növü, *həjbəribax* (Bərdə, Goranboy) – ipək parça növü, *papaxköçdüqaç* (Lənkəran, Salyan) - uşaq oyun adı və s.

13. *Ayrıılıqda məna bildirməyən sözlərdən əmələ gələn sözlər.* Məsələn: *kələ-külə* (Ordubad) – çınqıllıq, daşlıq, *xırna-hırna* (Qazax) – düşmənçilik və s.

14. *Say və ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər.* Məsələn: *üçgül* (Qazax) - üçkünc, üçbucaq şəkilli, *üçillik* (Ucar) –uşaq oyun adı, *beşdaş* (Ağdam, Bakı, Bərdə, Çəmbərək, Kürdəmir, Şamaxı, Şuşa, Zəngilan) – beş xırda daşla oynanılan uşaq oyun adı, *yeddigəlin* (Qax, Oğuz) – mədəcik, *yeddirəng* (Lənkəran) - quş adı, *yeddilöyün* (Qax, Ordubad) –qarışiq, müxtəlif şirniyyat, *yeddiləvün//yeddilövün* (Ordubad) – xonça, şirni, *qırxkötük*, *qırxkömbə* (Dərbənd) - zaman adlarını bildiren sözlər, *dördayağ* (Quba) – yuxayayan, *yeddigəlin* (Meğri) -mal və heyvan qarnının bir hissəsi və s.
15. İsimlə sifətin birləşməsindən əmələ gələn sözlər. Məsələn: *çənəçürüx*’ (Cəbrayıl, Füzuli) - çoxdanışan, *əliyuxa* (Ağdam, Oğuz, Şuşa) – kasıb, yoxsul, *zatiqırığ* (Bakı), *zatiqırux* (Çəmbərək) – nəslə məlum olmayan və s.
16. İki sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər. Məsələn: *alayılıx* (Qazax) – ilıq, *uzunho:zar* (Quba, Sabirabad), *uzunhoqqar* (Çəmbərək) – uzunboylu, çox uzun və s.
17. Köməkçi feilin iştirakı əsasında əmələ gələn sözlər. Məsələn: *adax-çəçəx*’ *eləməx*’ (Gədəbəy) –ilk addım atmaq, *danaboynu eləmək* (Füzuli)- birisinin boynunu güclə əymək, *çənə-bazar eləməx*’ (Qazax) – mübahisə etmək, *qaroy olmax* (Çəmbərək, Tovuz) – kor olmaq, *toxdax olmax* (Çəmbərək) – təmkinli olmaq, *şüşə atmax* (Füzuli) – döyülmüş taxılı kürəklə sovrmaq, təmizləmək, *pəl vurmax* (Borçalı, Cəbrayıl) – mane olmaq, müəyyən bir işin düzəlməsinə mane olma, *çənə vurmax* (Çəmbərək) – boş-boşuna danışmaq və s.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti, Bakı: Elm, 2009.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
3. İ. Bayramov. Azərbaycan dialektologiyası, Ankara, 2022.